

Laaggeletterdheid in het NT2- volwassenenonderwijs: welk beleid te volgen?

Nelleke Schoo

Studentnummer: 3697800

Nederlandse Taal en Cultuur

Universiteit Utrecht

Afstudeerproject

Begeleider: Brigitta Keij

Tweede beoordelaar: Jacomine Nortier

16 juli 2015

Inhoudsopgave	Blz.
Samenvatting	2
1 Inleiding	2
2 Theoretisch Kader	4
2.1 Laaggeletterdheid versus analfabetisme	4
2.2 Soorten laaggeletterdheid	5
2.3 Alfabetisering	5
2.4 Feiten en cijfers	6
3 Methode	6
3.1 Plan van aanpak	6
3.2 Interviews	7
3.3 Gestelde vragen	8
4 Beleid	9
4.1 Europees beleid	9
4.2 Beleid van enkele landen om ons heen	11
4.2.1 Zweden	11
4.2.2 Engeland	11
4.2.4 Ierland	12
4.3 Nederlands nationaal beleid	13
4.4 Gemeenten	14
5 Uitvoering beleid	15
5.1 Stichting Lezen en Schrijven	15
5.2 Bibliotheken	16
5.3 ROC's	17
6 Discussie en conclusie	19
6.1 Deelvraag 1	19
6.2 Deelvraag 2	20
6.3 Deelvraag 3	21
6.4 Deelvraag 4	21
6.5 Aanbevelingen en kanttekeningen	22
Literatuurlijst	24

Samenvatting

In dit onderzoek wordt er gekeken naar het beleid in Nederland ten opzichte van laaggeletterdheid in het NT2-volwassenenonderwijs en de uitvoering daarvan. Om dit nationale beleid vanuit een breed perspectief te kunnen bekijken wordt er ook gekeken naar het Europees beleid en dat van enkele landen om Nederland heen (Engeland, Ierland en Zweden).

In dit onderzoek komt naar voren dat er op al die bovengenoemde beleidsniveaus veel aandacht wordt besteed aan laaggeletterdheid. Daarbij wordt er echter vooral beleid geschreven voor de moedertaalsprekers. Voor de anderstalige laaggeletterden wordt hetzelfde beleid aangehouden. Hierin verschilt het Nederlandse beleid niet noemenswaardig van het Europees beleid of dat van de bovengenoemde omliggende landen.

Hoewel in Nederland de meerderheid van de laaggeletterden het Nederlands als moedertaal hebben, is een derde van de laaggeletterden anderstalig (Steehouder & Tijssen, 2011). Uit dit onderzoek blijkt dat zich juist onder deze laaggeletterde anderstaligen een zeer kwetsbare groep bevindt, namelijk de laaggeletterde inburgeringsplichtigen¹. Zoals het beleid er nu voor staat is deze groep volledig zelf verantwoordelijk (ook op financieel gebied) voor het leren van de Nederlandse taal. Dit lukt vaak niet en na ontheffing van de inburgeringsplicht is de kans aanzienlijk dat deze groep laaggeletterd blijft en daardoor niet volledig zal kunnen participeren in de Nederlandse samenleving. Het betreft een kleine, maar wel zeer kwetsbare groep en dit is juist de doelgroep waar dit onderzoek zich op richt.

Beleidsvorming vanuit taalbeleidsperspectief ten opzichte van laaggeletterdheid blijkt voor deze doelgroep nagenoeg niet aanwezig te zijn in Nederland. Op dit punt valt dus nog veel winst te behalen.

1. Inleiding

Nieuwkomers in Nederland zijn verplicht om in te burgeren. Dit betekent bovenal dat ze de Nederlandse taal moeten leren. “Om in te burgeren moet u Nederlands leren”, zo luidt de eerste zin op de site van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) waar informatie over inburgering te vinden is (Dienst Uitvoering Onderwijs - DUO, 2015). Als je naar een ander land verhuist, lijkt het vanzelfsprekend om de bijbehorende taal te leren. Het is echter een stuk minder

---

¹ Onder inburgeringsplichtigen worden asielzoekers verstaan die moeten inburgeren in de Nederlandse samenleving. Zij zijn verplicht een inburgeringsexamen af te leggen en zo hun inburgeringsdiploma te behalen. Niet-inburgeringsplichtigen zijn Europeanen die op eigen gelegenheid naar Nederland komen, EU-arbeidsmigranten of gezinsleden van reeds in Nederland aanwezige immigranten. Zij hoeven geen inburgeringsdiploma te halen.

vanzelfsprekend voor diegenen die in hun moedertaal niet of amper hebben leren lezen of schrijven. Deze laaggeletterden komen hier voor een grote uitdaging te staan als ze niet alleen moeten leren lezen en schrijven, maar dat ook nog eens in een onbekende taal moeten doen. Dit onderzoek is gericht op de volwassenen binnen deze groep mensen, laaggeletterde leerders van het Nederlands als tweede taal (NT2).

Er wordt in deze scriptie ingegaan op de beleidsvoering betreffende laaggeletterdheid in het NT2-volwassenenonderwijs en niet zozeer op de inhoudelijke moeilijkheden die in de les worden ervaren. Hoe een les voor laaggeletterde anderstaligen vorm gegeven dient te worden is een vraag die hier niet behandeld wordt. Wel was het deze vraag die de interesse heeft gewekt voor dit onderzoek. Zo schrijft Kurvers (in Bossers et. al., 2010) dat analfabeten² niet alleen moeten leren lezen en schrijven, maar ook basisvaardigheden zoals het vasthouden van een pen of het omgaan met een schrift of klapper nog moeten verwerven. Dit vereist een hele andere benadering en aanpak in de lessen. Volgens Bossers (in Kurvers & Mooren, 2002) is het ook duidelijk dat de lesstof voor geoefende lezers dient te verschillen van die voor de beginnende lezers. Waar de geoefende lezer moet oefenen op efficiëntie en snelheid, moet de beginnende lezer nog een aantal taalonafhankelijke vaardigheden verwerven, zoals woordbetekenissen afleiden uit de context of voorkennis inzetten en ontbrekende informatie aanvullen. Kurvers en Bossers lijken aardig op een lijn te zitten betreffende dit onderwerp.

Uit bovenstaande inzichten blijkt de speciale positie die laaggeletterden hebben in het NT2-onderwijs ten opzichte van geletterden. Daar moet dus op een andere manier mee om worden gegaan. Maar de vraag die opdoemt en die heeft geleid tot dit onderzoek is: Geldt dit enkel voor de lesstof of moet er ook beleidsmatig rekening gehouden worden met deze doelgroep? Het doel van dit onderzoek is om een goed overzicht te krijgen van het beleid dat gevoerd wordt ten opzichte van laaggeletterdheid in het NT2-volwassenenonderwijs en de uitvoering daarvan. Daarbij staat de volgende onderzoeksvraag centraal:

Hoe wordt er vanuit het taalbeleids perspectief omgegaan met laaggeletterdheid in het NT2-volwassenenonderwijs?

Het is van belang om eerst een begripsbepaling te geven voor analfabetisme versus laaggeletterdheid en om een aantal feiten en cijfers te geven aangaande dit thema. Dit gebeurt in hoofdstuk 2. In hoofdstuk 3 wordt verantwoording afgelegd voor de keuzes die zijn gemaakt in het onderzoek. Daarnaast wordt ook beschreven welke methodes er in dit onderzoek zijn gebruikt.

---

² Het verschil tussen de twee termen analfabetisme en laaggeletterdheid zal in hoofdstuk 2 toegelicht worden.

Vervolgens wordt er om een antwoord te geven op de onderzoeksvraag eerst gekeken naar het geldende taalbeleid. Daarbij wordt er van groot naar klein gewerkt. Hiermee wordt bedoeld dat er eerst wordt gekeken naar een eventueel Europees beleid ten opzichte van laaggeletterdheid in het tweede taalonderwijs (paragraaf 4.1). Vervolgens bekijk ik het taalbeleid van een aantal landen om Nederland heen (paragraaf 4.2), gevolgd door het nationale taalbeleid van Nederland (paragraaf 4.3). Tot slot richt ik me in paragraaf 4.4 op het gemeentelijke taalbeleid van de vier grote gemeenten Amsterdam, Utrecht, Den Haag en Rotterdam. Hierna bekijk ik hoe dit beleid in de praktijk wordt uitgevoerd. Daarvoor richt ik me op instanties, stichtingen en onderwijsinstellingen die zich bezighouden met NT2-onderwijs en daarbinnen ervaring hebben met laaggeletterdheid. Aan de hand van interviews met personen die binnen de organisaties verantwoordelijk zijn (of het aanspreekpunt zijn) voor de laaggeletterde cursisten probeer ik te achterhalen wat het beleid binnen de organisaties is en hoe dat gerelateerd is aan het Europese, landelijke of gemeentelijke beleid. Daarnaast wordt er gekeken of dat beleid ook in de praktijk gevolgd wordt (hoofdstuk 5). Daarna volgt de discussie en conclusie (hoofdstuk 6) waarin de resultaten worden geïnterpreteerd in het licht van het theoretisch kader. Daarin zullen ook de bevindingen worden geanalyseerd en eventuele aanbevelingen worden gedaan ten opzichte van het huidige beleid en de uitvoer daarvan.

2. Theoretisch kader

2.1 Laaggeletterdheid versus analfabetisme

Om een goed beeld te kunnen schetsen van het onderwerp van dit onderzoek is het van belang om de term laaggeletterdheid te definiëren. Waar vroeger veelal gesproken werd over analfabetisme, wordt nu vooral de term laaggeletterdheid gebruikt. In de Van Dale is te vinden dat een analfabeet iemand is die niet kan lezen of schrijven (Van Dale Uitgevers, 2011). Bohnenn en collega's (2004) geven de volgende definitie van laaggeletterdheid: "een te laag niveau van geletterdheid in het Nederlands om volwaardig te kunnen participeren in de samenleving en de zich ontwikkelende kenniseconomie." Hierbij gaat het niet om wel of niet kunnen lezen of schrijven, maar om de mate waarin men dat kan. Volgens Kurvers (in Bossers et al., 2010) betreft het "jongeren en volwassenen die (ooit) wel lezen hebben geleerd, maar die vaardigheid niet goed genoeg beheersen om in de praktijk van alle dag toe te passen".

In dit onderzoek is ervoor gekozen om de term laaggeletterdheid te gebruiken. Als je het label analfabeet hanteert zijn er slechts twee opties, analfabeet of geen analfabeet. In de praktijk blijkt dat er meer gradaties zijn en dat die terminologie niet altijd geschikt is. De volgende definitie van laaggeletterdheid wordt in dit onderzoek gehanteerd: Niet of onvoldoende geletterd om goed te

kunnen functioneren in de Nederlandse maatschappij. Daarbij wordt die definitie voornamelijk gebruikt voor anderstaligen die in hun land van herkomst al laaggeletterd waren in hun moedertaal.

2.2 Soorten laaggeletterdheid

Tegenwoordig wordt er meer dan alleen kunnen lezen en schrijven onder geletterdheid verstaan. Het gaat erom dat men voldoende kan functioneren in de maatschappij. Houtkoop (1999) hanteert drie verschillende termen:

- a) Prozaletterdheid: de kennis en vaardigheden die nodig zijn om informatie te begrijpen en te gebruiken uit teksten zoals redactionele artikelen, nieuwsberichten, gedichten en fictie.
- b) Documentgeletterdheid: de kennis en vaardigheden die nodig zijn om informatie te vinden en te gebruiken in diverse 'geconcentreerde' tekstvormen zoals sollicitatiebrieven, loonlijsten, transportschema's, kaarten, tabellen en grafieken.
- c) Kwantitatieve geletterdheid: de kennis en vaardigheden die nodig zijn om losse of opeenvolgende rekenkundige bewerkingen uit te voeren op getallen, die veelal ingebed zijn in teksten, zoals het opmaken van de balans van een chequeboekje, het berekenen van een fooi, het invullen van een bestelformulier of het bepalen van de hoeveelheid rente op het leningsbedrag uit een advertentie.

Hieruit wordt duidelijk dat de term geletterdheid een groot aantal vaardigheden omvat. Ook in het *Actieplan laaggeletterdheid 2012-2015* (Van Bijsterveldt-Vliegenthart, 2011) afkomstig van het OCW staat een beschrijving van de term geletterdheid die verder gaat dan enkel lezen en schrijven:

"Geletterdheid omvat luisteren, spreken, lezen, schrijven, gecijferdheid en in dat kader het gebruiken van alledaagse technologie om te communiceren en om te gaan met informatie". Dit Actieplan is in 2011 opgesteld en met het oog op de ontwikkelingen in de maatschappij sinds de publicatie van Houtkoop (1999) lijkt dit een logische toevoeging. De technologie is niet meer weg te denken uit het dagelijks leven. In dit onderzoek zal vooral de nadruk gelegd worden op de prozaletterdheid.

2.3 Alfabetisering

Zoals in de inleiding al staat beschreven heeft een laaggeletterde of analfabeet andere dingen te leren dan iemand die wel geletterd is in zijn moedertaal, maar de tweede taal nog niet kent. Voor deze doelgroep zijn er alfabetiseringslessen. Deze alfabetiseringslessen worden in verschillende niveaus gegeven³ (Beroepsonderwijs en volwasseneneducatie, Mijn Inburgering, 2008).

Alfabetisering is dus iets anders dan taalles, het komt daarvoor. Zo worden in het NT2-taalonderwijs de niveaus van het Raamwerk NT2 aangehouden, waarbij A1 het laagste niveau is en C2 het hoogste

---

³ Alfa A, Alfa B en Alfa C

niveau (Beeker, Canton, Fasoglio & Trimbos, 2009-2010). De niveaus van Alfabetisering NT2 komen voor A1, met enige overlap van Alfa C niveau met A1 niveau. Om de taalles op niveau A1 te kunnen volgen zonder te stagneren is voor laaggeletterden dus eerst alfabetisering nodig (Beroepsonderwijs en volwasseneneducatie, Mijn Inburgering, 2008).

Er zijn ook alfabetiseringslessen voor moedertaalsprekers, maar in dit onderzoek zal er enkel naar alfabetisering verwezen worden als het alfabetisering voor anderstaligen betreft.

2.4 Feiten en cijfers

Om een duidelijk beeld te krijgen van de problematiek van laaggeletterdheid in Nederland, en dan specifiek onder allochtonen, is het raadzaam om een aantal feiten en cijfers op een rijtje te zetten. In Nederland zijn 1,3 miljoen mensen tussen de zestien en vijfenzestig jaar laaggeletterd, waarvan 300.000 mensen zeer laaggeletterd. Zij bevinden zich op de grens met analfabetisme (Buisman & Houtkoop, 2014). Van die 1,3 miljoen laaggeletterden is ongeveer een derde allochtoon⁴. Dat komt neer op ruim 400.000 mensen. Dat is een significant aantal. Het betreft zowel eerste generatie allochtonen als tweede generatie allochtonen⁵. Onder de allochtonen waar thuis voornamelijk Arabisch of Turks gesproken wordt ligt het percentage van de laaggeletterden op respectievelijk 41% en 48% (Steehouder & Tijssen, 2011). Het percentage laaggeletterden onder de eerste generatie allochtonen ligt op 37% en bij de tweede generatie is dat 9%. Onder de autochtonen ligt het percentage laaggeletterden op 8,2%. Ook is het zo dat het aantal laaggeletterden hoger is naarmate de leeftijd hoger wordt en daarnaast is het aantal laaggeletterden onder vrouwen aanzienlijk hoger dan onder mannen, respectievelijk 12,7% en 11,2% (Buisman & Houtkoop, 2014). Volgens De Greef, Segers & Nijhuis (2014) kosten laaggeletterden de maatschappij veel geld op het gebied van zorg, werkloosheid, belasting, uitkeringen en productiviteit. Het komt in totaal neer op 560 euro per jaar per laaggeletterde. "Als alle laaggeletterden een cursus zouden volgen, zou dat gemiddeld € 700 miljoen kunnen opleveren", zo concluderen De Greef, Segers en Nijhuis. Dit zou komen door de besparing in zorgkosten en de stijging van de arbeidsproductiviteit. Daarnaast zijn mensen die beter leren lezen en schrijven vaak zelfredzamer, sociaal actiever, gezonder en daarbij ook nog gelukkiger.

3. Methode

3.1 Plan van aanpak

---

⁴ Iemand die in het buitenland is geboren of waarvan ten minste één ouder in het buitenland geboren is.

⁵ Onder eerste generatie allochtonen worden mensen bedoeld die in het buitenland zijn geboren en onder tweede generatie allochtonen worden mensen bedoeld die in Nederland zijn geboren.

Zoals in de inleiding is aangegeven wordt er in dit onderzoek vanaf Europees niveau tot het niveau van lokale instanties, organisaties en stichtingen gekeken naar het taalbeleid ten opzichte van het NT2-volwassenenonderwijs en de uitvoering daarvan. Het eerste gedeelte bestaat uit een literatuuronderzoek. Om een beeld te krijgen van de aanpak van laaggeletterdheid in het buitenland is er gekeken naar het taalbeleid van Engeland, Zweden en Ierland. Deze landen hebben in vergelijkbare mate te maken met immigratie en de bijbehorende problematiek omtrent laaggeletterdheid. Verder kijk ik naar eventueel beleid dat op Europees niveau wordt gevoerd. Het nationale beleid van Nederland wordt toegelicht aan de hand van documenten van het ministerie van OCW waarin de beleidsvoering op het gebied van laaggeletterdheid in Nederland beschreven wordt, alsmede artikelen die op dat beleid reflecteren. Voor de aanpak van laaggeletterdheid door gemeenten van Nederland wordt er gekeken naar gemeentelijke documenten over de beleidsvoering ten opzichte van laaggeletterdheid in de gemeenten Amsterdam, Utrecht, Den Haag en Rotterdam. Nadat alle niveaus van beleidsvoering zijn besproken, zal in het tweede deel van dit onderzoek door middel van interviews worden onderzocht of dat beleid ook terug te vinden is in de praktijk. Die interviews worden afgenomen met medewerkers van de verschillende instanties. Het gaat om Regionale Opleidingscentra (ROC's), vrijwilligersorganisaties en de Stichting Lezen en Schrijven. Er is voor deze instanties en stichtingen gekozen omdat ze nauw betrokken zijn bij het NT2-volwassenenonderwijs en ervaring hebben met laaggeletterdheid binnen de doelgroep.

In het eerste deel van dit onderzoek probeer ik de volgende deelvragen te beantwoorden:

- Wat is het Europees, nationaal en gemeentelijk taalbeleid ten opzichte van laaggeletterdheid binnen het NT2-onderwijs?
- Hoe worden de anderstalige laaggeletterden benaderd binnen het beleid tegen laaggeletterdheid en is daarin een verschil te vinden met de benadering van Nederlandstalige laaggeletterden?

Bij het tweede gedeelte van het onderzoek horen de volgende deelvragen:

- Wat is het beleid dat de betrokken partijen voeren ten opzichte van laaggeletterdheid in het NT2-onderwijs en is er in dat beleid een invloed te zien van het Europees, nationaal of gemeentelijk beleid?
- Hoe verloopt het uitvoeren van dat beleid in de praktijk?

3.2 Interviews

Het eerste interview was met Mariëlle van Rooij, taalconsulente bij Taal Doet Meer. Taal Doet Meer is een vrijwilligersorganisatie die in Utrecht de geletterdheid helpt verbeteren. Dit doen ze door taalcoaching en begeleiding te bieden aan de mensen die dat nodig hebben. Ze hebben verschillende projecten waar ze aan werken en één daarvan is TIP TOP Taal. In meerdere bibliotheken in Utrecht

zijn er taal informatiepunten (TIP) en taalopleidingspunten (TOP). Op die punten kunnen respectievelijk mensen die beter Nederlands willen leren en vrijwilligers terecht om informatie en ondersteuning te krijgen. Mariëlle van Rooij houdt als taalconsulente spreekuur op zo'n TOP (Taal Doet Meer, 2015).

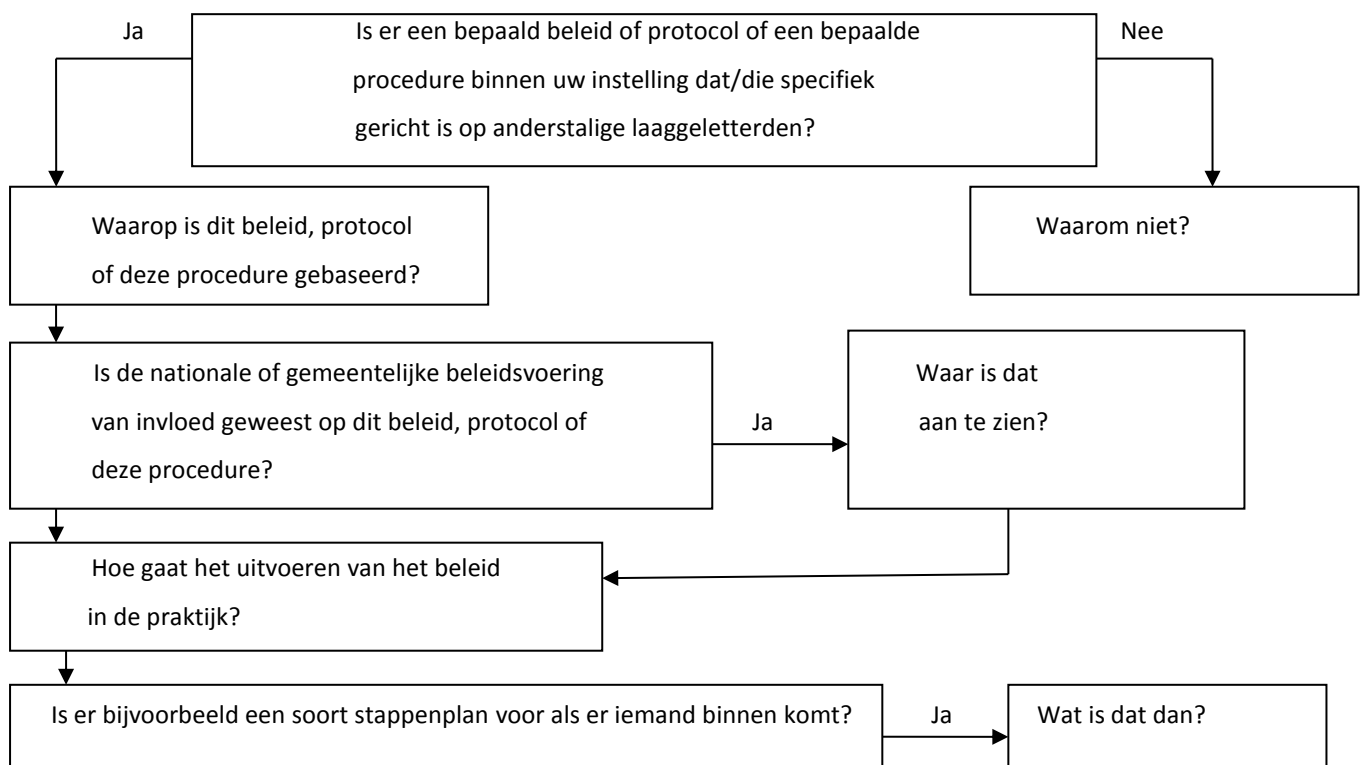
Als tweede heb ik Dick van Hoeve geïnterviewd. Hij is coördinator alfabetisering bij het ROC Horizon College in Heerhugowaard. Het Horizon College heeft een afdeling Educatie waar NT2-onderwijs en alfabetiseringsonderwijs aan volwassenen wordt gegeven.

Ook Marga Tubbing, onderwijskundig adviseur bij Stichting Lezen en Schrijven, heeft mijn vragen beantwoord. De Stichting Lezen en Schrijven is een stichting die geheel gericht is op de verbetering van geletterdheid onder de Nederlandse bevolking. Ze werken samen met onderwijsinstellingen, bedrijven, stichtingen en de overheid om laaggeletterdheid tegen te gaan.

Verder heb ik Piet van der Veen, senior projectleider Educatie bij het ROC van Flevoland, geïnterviewd en tot slot heeft Ton Nieuwenhuis, Projectleider van de campagne "Doe Weer Mee!" bij ROC Mondriaan, ook aan een interview meegewerkt. Bij beide ROC's worden NT2-cursussen en alfabetiseringscursussen aangeboden.

3.3 Gestelde vragen

Het doel van de interviews was om erachter te komen of er een bepaald beleid is binnen de onderwijsinstellingen en stichtingen dat specifiek gericht is op anderstalige laaggeletterden en hoe dat beleid er dan uit ziet. De volgende vragen zijn opgesteld om daar een antwoord op te krijgen:

Deze vragen dienden als leidraad, maar er werd soms wel van afgeweken. Op die manier was het mogelijk om optimale informatie te krijgen van de respondenten. Vanwege de verschillende functies en organisaties van de respondenten was het ook niet mogelijk om één en dezelfde structuur aan te houden. Zo komen bijvoorbeeld bij de Stichting Lezen en Schrijven zelf geen cursisten binnen en is er wat dat betreft geen protocol te volgen.

4 Beleid

4.1 Europees beleid

Allereerst is het interessant om te kijken naar de aandacht op Europees niveau voor de problematiek van laaggeletterdheid in het tweedetaalonderwijs (T2-onderwijs).⁶ Daardoor kan ik het nationale taalbeleid betreffende dit thema vergelijken met de Europese visie op dit onderwerp.

Op de vraag aan de Europese Commissie⁷ of er een Europees beleid is aangaande laaggeletterdheid in het T2-onderwijs kreeg ik het volgende antwoord: “De Europese Unie heeft een ondersteunende rol wat betreft meertaligheid. Bindende regels en richtlijnen bestaan eigenlijk niet op EU niveau.”⁸

In de meest recente strategie voor onderwijs en opleiding (Europese Unie, 2015), staat dat ieder lid van de Europese Unie (EU) zelf verantwoordelijk is voor het onderwijs in zijn eigen land. Door middel van uitwisseling van kennis en ervaring tussen de lidstaten en het aanbieden van ondersteunend onderzoek en informatie stimuleert de EU de lidstaten om te investeren in onderwijs voor de ontwikkeling van vaardigheden⁹. Onder deze vaardigheden worden lezen, schrijven, rekenen en kennis van vreemde talen, wetenschap en computers verstaan (Europese Commissie, 2015).¹⁰

Hoewel in het initiatief ‘Een andere kijk op onderwijs’ uit 2012 vooral de nadruk wordt gelegd op de ontwikkeling van transversale vaardigheden (informatica, ondernemerschap en burgerschap) wordt er wel degelijk erkend dat dat enkel mogelijk is als de basisvaardigheden (lezen, schrijven, rekenen, basale wiskunde en natuurwetenschappen) beheerst worden. In Europa beheerst ongeveer 20% van de vijftienjarigen de basisvaardigheden onvoldoende. Om dit probleem aan te pakken

---

⁶ Uiteraard is het NT2-onderwijs te specifiek voor beleid op Europees niveau, daarom spreek ik hier van T2-onderwijs in het algemeen.

⁷ Via het contactformulier op ec.europa.eu.

⁸ Met meertaligheid wordt hier het leren van vreemde talen bedoeld. Het doel is dat elke Europeaan twee vreemde talen leert waardoor de positie op de internationale arbeidsmarkt sterker wordt en zo het concurrentievermogen stijgt. Dit heeft dus geen betrekking op laaggeletterdheid in het T2-onderwijs, maar gaat enkel over het leren van vreemde talen (VT-onderwijs).

⁹ Met vaardigheden worden de basisvaardigheden bedoeld die onmisbaar zijn om geletterd te zijn, zoals het in paragraaf 2.2 beschreven staat. In hoeverre iemand die vaardigheden of basisvaardigheden beheerst bepaalt of iemand laaggeletterd is of niet.

¹⁰ Voor dit onderzoek zijn voornamelijk de basisvaardigheden lezen en schrijven belangrijk.

adviseert de EU de lidstaten om de minimale deelname aan volwasseneneducatie (gemiddeld slechts 8,9%) aan te pakken (Europese Commissie, 2012). Daarbij wordt er met geen woord gerept over T2-onderwijs. Voor de volwasseneneducatie zijn er door de Raad van de EU specifieke maatregelen en richtlijnen opgesteld (2008). Vanuit de gedachte dat volwasseneneducatie een belangrijk component is van het levenslang leren¹¹ en dat het kan bijdragen aan maatschappelijke en economische voordelen evenals aan verbeteringen op persoonlijk vlak, zijn de volgende doelstellingen beoogd:

- Het vaardigheidsniveau van laaggeschoolde werknemers moet verbeterd worden.
- Sociaal isolement als gevolg van lage opleiding, werkloosheid en nadelen moeten worden tegengegaan.
- Er moet extra aandacht worden besteed aan levenslange scholing van migranten en oudere werknemers.
- Volwasseneneducatie moet efficiënt, effectief en van hoge kwaliteit zijn.

Om deze doelen te bereiken moeten onder andere de volgende maatregelen genomen worden:

- De lidstaten moeten ervoor zorgen dat de toegang tot en deelname aan volwasseneneducatie makkelijker wordt.
- De betrokken partijen dienen kennis met elkaar uit te wisselen, samen projecten op te zetten en van elkaar te leren.
- Onderwijsinstellingen zouden zich meer moeten richten op volwassenen.
- Er moet samenwerking komen tussen sociale partners en andere belanghebbenden.

In dit document wordt niet gesproken over T2-volwassenenonderwijs voor migranten. Hoewel er wel bij de doelstellingen staat dat er extra aandacht uit moet gaan naar educatie voor de migranten, wordt deze doelgroep verder in het document niet meer genoemd.

Om laaggeletterdheid tegen te gaan is er door het Comité van de Regio's (CvdR, 2010)¹² een advies opgesteld voor de lidstaten. Daarin staat dat in 2020 het percentage van de 15-jarigen met een te laag niveau van geletterdheid minder dan 15% moet zijn. Om dat doel te bereiken worden er een aantal beleidsaanbevelingen gegeven. Er moet bijvoorbeeld geïnvesteerd worden in programma's voor volwassenenonderwijs en in opleiding van laaggeletterden zonder baan, of zelfstandigen. Daarnaast moet laaggeletterdheid op de werkplek meer bestreden worden. Dit is slechts een kleine greep uit de aanbevelingen die worden gegeven. Echter wordt er in dit document ook niet gerept over laaggeletterdheid onder migranten (CvdR, 2010). In de aanpak van laaggeletterdheid worden er door de EU dus geen specifieke beleidsaanbevelingen gedaan die op deze doelgroep gericht zijn.

---

¹¹ Met levenslang leren wordt het leren vanaf de voorschoolse leeftijd tot na de pensionering bedoeld.

¹² Het Comité van de Regio's (CvdR) bestaat uit leden van plaatselijke en regionale overheden van de 28 EU-landen. Zij geven via het CvdR hun mening en advies over EU-wetgeving.

4.2 Beleid van enkele landen om Nederland heen

Niet alleen in Nederland hebben we te maken met laaggeletterdheid. Hierboven stond al te lezen dat in Europa gemiddeld 20% van de 15-jarigen een te laag niveau van geletterdheid heeft. Wat doen andere landen om laaggeletterdheid te bestrijden? Door niet alleen aandacht te besteden aan onderwijs aan leerplichtige jongeren, maar ook ervoor en erna scholing aan te bieden, is levenslang leren een middel om laaggeletterdheid tegen te gaan. Het volwassenenonderwijs is daar een belangrijk onderdeel van.

4.2.1 Zweden

De Zweedse overheid deelt de visie dat het volwassenenonderwijs belangrijk is in de aanpak van laaggeletterdheid. De uitdaging voor het Zweedse scholingssysteem ligt voornamelijk in het verbeteren van de resultaten met betrekking tot de basisvaardigheden zoals lezen, schrijven en rekenen. In de afgelopen jaren is het volwassenenonderwijs voor immigranten een belangrijke rol gaan spelen. Voor deze immigranten is dit een middel om door training en scholing hun positie op de arbeidsmarkt te versterken (Ministry of Education and Research, 2014).

Eén van de doelen die gesteld zijn voor de volwasseneneducatie is dat het moet aansluiten bij de wensen en behoeften van de studenten. De financiering van het volwassenenonderwijs is grotendeels in handen van de gemeenten. De overheid heeft echter, vanwege de crisis, een bijdrage geleverd aan de financiering tussen 2009 en 2014. Dit heeft helaas niet geleid tot de toename van opleidingsplaatsen of kwaliteit. Deze tegenvaller is te danken aan het feit dat gemeenten extra hebben bezuinigd op volwasseneneducatie. Hier gaan nationaal en gemeentelijk beleid dus niet goed samen.

In Zweden is er Zweeds Taalonderwijs voor Immigranten (Swedish tuition for immigrants, Sfi)¹³. Om de individualisatie en kwaliteit hiervan te verbeteren is daarvoor door de Zweedse overheid 50 miljoen SEK (ongeveer € 5,4 miljoen) per jaar vrijgemaakt (2013-2015) (Ministry of Education and Research, 2014). Hier is dus een investering gedaan in de doelgroep van anderstalige immigranten. Er wordt echter niets gezegd over eventuele laaggeletterdheid in de moedertaal van de immigranten.

4.2.2 Engeland

In een overzichtsdokument van het Department for Business, Innovation and Skills (BIS, 2013) van de Engelse overheid is te zien dat zowel in het dagelijks leven als op het werk geletterdheid een grote rol speelt. Nationaal (binnen Engeland) gezien heeft één op de vijf volwassenen de geletterde

---

¹³ Dit is geavanceerd taalonderwijs voor immigranten die een andere moedertaal dan het Zweeds hebben.

vaardigheden van een zevenjarige. Het geschatte percentage van de mensen tussen de 16 en 65 met een leesleeftijd van 11 ligt op 65% (Barker, 2011). De overheid zet in op verschillende aspecten om dit op te lossen maar die zijn in dit document voornamelijk gericht op het onderwijs aan kinderen.

Het House of Commons, Business, Innovations and Skills Committee (2014) doet wel een aantal aanbevelingen voor het volwassenenonderwijs. Het begint met een goede samenwerking tussen de verschillende afdelingen van de overheid. Daardoor worden de inspanningen om laaggeletterdheid tegen te gaan effectiever. Voor de volwasseneneducatie wordt ook geadviseerd om werkloze volwassenen een test te laten ondergaan om hun geletterdheid te toetsen en de toegang tot volwassenenonderwijs te vergemakkelijken. Initiatieven voor onderwijs op de werkplek worden toegejuicht, zoals verzorgd wordt door Unionlearn¹⁴ of het leger, waar extra educatie wordt geboden aan leden en medewerkers.

In de reactie hierop van de overheid (Secretary of State for BIS, 2014) wordt bevestigd dat er nog geen samenwerking tussen de verschillende departementen van de overheid bestaat met het doel het niveau van geletterdheid te verhogen. Verder wordt het belang van onderwijs dat past bij de behoeftes van de deelnemers onderstreept. Daarnaast gaat er in 2015-2016 een pilot lopen in lokale gebieden om innovatieve benaderingen van laaggeletterde werkloze volwassenen te testen. In de aanbevelingen van het BIS Committee, evenals in de reactie van de overheid, worden er geen verschillen benoemd tussen laaggeletterdheid onder anderstaligen en Engelstaligen.

4.2.3 Ierland

Voor de overheid van Ierland is het verhogen van de geletterdheid van de Ierse bevolking ook een prioriteit. Daarom wordt er gestreefd naar een duidelijke en meetbare strategie die de strijd met laaggeletterdheid aangaat (Dorgan, 2009). Het is de bedoeling dat in 2020 de laaggeletterdheid met 11.5% gedaald is naar 12.5% ten opzichte van 24% in 1995. Dit betekent dat ongeveer 6.250 volwassenen per jaar het laagste niveau van geletterdheid moeten zien te ontstijgen. Daarom heeft het National Development Plan heeft van 2007 tot 2013 € 2,7 miljard vrijgemaakt voor het verhogen van de basisvaardigheden onder de beroepsbevolking. Er wordt ingezet op scholing en ondersteuning voor werklozen, werkgerelateerde trainingen en diensten die volwasseneneducatie aanbieden.

Sinds 1997 is het aantal studenten, docenten en het budget voor het volwassenenonderwijs gericht op geletterdheid flink gestegen. Echter een groot deel van de stijging van studenten zit in de educatie van anderstaligen (ESOL- English for Speakers of Other Languages). Bijna 30% (13,17 duizend) van het totaal aantal studenten in 2007 was ESOL-student. Hoewel ESOL in principe los

---

¹⁴ Unionlearn is een organisatie die vakbonden helpt met het leveren van onderwijs aan hun leden.

moet staan van het alfabetiseringsonderwijs aan Engelstaligen, blijkt in de praktijk dat veel ESOL-studenten binnen de Vocational Education Committees (VEC's)¹⁵ vallen. Dorgan adviseert om deze praktijken te scheiden. Taalonderwijs is tenslotte verschillend van alfabetiseringsonderwijs (Dorgan, 2009). Hiermee wordt dus wel het verschil erkend tussen de twee verschillende soorten onderwijs, maar anderstalige laaggeletterden, die ook alfabetiseringsonderwijs behoeven, worden niet onderscheiden van Engelstalige laaggeletterden.

4.3 Nederlands nationaal beleid

Het meest recente actieplan tegen laaggeletterdheid heeft betrekking op de jaren 2012-2015 en is opgesteld door de toenmalige minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Marja van Bijsterveldt-Vliegthart (2011). Dit is een vervolg op het Aanvalsplan 2006-2010 (2005). Daarin waren er afspraken gemaakt over verbetering van taalvaardigheid op de werkvloer. Verder waren er verscheidene partijen gegeneerd, zoals onderwijsaanbieders (publiek en privaat), bibliotheken, vrijwilligersorganisaties en sociale partners. Omdat het percentage laaggeletterden onder de beroepsbevolking in 2011 nog steeds op 10% lag is er een nieuw actieplan geschreven (Van Bijsterveldt-Vliegthart, 2011). Daarin staan onder andere deze acties centraal:

- Taal en rekenen krijgen de focus binnen de volwasseneneducatie.
- De kwaliteit en effectiviteit van opleidingen moeten omhoog.
- Er worden pilots ingezet om nieuwe werkwijzen uit te proberen.

Voor het verwezenlijken van deze acties was er jaarlijks 57,7 miljoen euro vrijgemaakt voor volwasseneneducatie (zowel laaggeletterdheid als NT2). Van dat bedrag was er 5 miljoen euro bedoeld voor het uitvoeren van pilots door de Stichting Lezen en Schrijven.

Een aantal wetswijzigingen moest de uitvoering van het actieplan mogelijk maken. Zo moesten de gemeenten met het budget dat zij ontvingen educatietrajecten voor taal en rekenen bij ROC's kopen. Daarnaast bepaalden de gemeenten voor welke doelgroep die educatietrajecten werden ingekocht, gelet op leeftijd, niveau en achtergrond.

In de pilots die de Stichting Lezen en Schrijven moest uitvoeren worden in 6 verschillende regio's taalregisseurs en taalcoaches opgeleid. De taalregisseurs begeleiden de taalcoaches en die begeleiden op hun beurt weer de laaggeletterden bij hun taaltraject. Over deze pilots volgt in hoofdstuk 5 een nadere uitleg.

De minister benoemde in het actieplan ook de benodigde samenwerking met de betrokken departementen, waaronder het departement van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW). SZW is verantwoordelijk voor mensen die moeten inburgeren. Dit betreft sinds 2013 enkel nog mensen die

---

¹⁵ VEC's leveren het grootste aandeel van het onderwijs voor laaggeletterde Engelstaligen.

van buiten Europa naar Nederland komen. Deze mensen zijn verplicht binnen 3 jaar een inburgeringsexamen te halen. Mensen die analfabeet of laaggeletterd zijn kunnen uitstel van twee jaar krijgen. Zij worden zelf verantwoordelijk gesteld voor hun inburgering en kunnen daarvoor geld lenen bij het DUO (DUO, 2015). Zij mogen hun taal cursus dus niet bij ROC's volgen, aangezien die grotendeels worden bekostigd door de overheid. Als zij binnen de maximale tijd hun inburgeringsexamen niet hebben gehaald, kan het DUO tot ontheffing van de inburgeringsplicht overgaan als zij concludeert dat de inburgeraar voldoende inspanningen heeft geleverd om de Nederlandse taal te leren.

Sinds januari 2015 is de wet ten aanzien van de financiering van het educatieonderwijs aangepast. In drie jaar tijd wordt de verplichting van gemeenten om het educatiebudget bij ROC's te besteden afgeschaft. Daarbij wordt het educatiebudget opgenomen in de Wet educatie en beroepsonderwijs (WEB) in plaats van de participatiewet (Eerste Kamer, 2015). Wat deze wetswijziging in de praktijk betekent zal in hoofdstuk 5 verder besproken worden.

4.4 Gemeenten

Zoals hierboven genoemd is, zijn de gemeenten voor een groot deel verantwoordelijk voor de aanpak van laaggeletterdheid. Zij kopen de educatie bij ROC's en in de toekomst ook bij andere instellingen. Daarbij worden er afspraken gemaakt en doelen gesteld op gemeentelijk niveau ten aanzien van die educatie. Het grootste gedeelte van de gemeenten van Nederland is actief bezig met de bestrijding van laaggeletterdheid (Geertsema, 2010). Om een beeld te krijgen van het gemeentebestuur op dit gebied kijk ik naar de actieplannen van Amsterdam, Utrecht, Rotterdam en Den Haag. In deze vier gemeenten varieert het percentage laaggeletterden onder 15 tot 75 jarigen tussen de 15 en 21%. Landelijk gezien ligt dat percentage op 13% (Geertsema, 2010).

In Amsterdam is het zo dat in 2015 nog slechts een kwart van het budget ten opzichte van eerdere jaren beschikbaar is, te weten 12,4 miljoen euro (DWI, Educatie & Inburgering, 2012). Deze vermindering van het budget brengt met zich mee dat taalaanbod via vrijwilligers aanzienlijk uitgebreid gaat worden. Door op dit non-formele educatieaanbod in te zetten is het ook mogelijk om het taalaanbod passend te maken voor de diversiteit aan wensen en behoeften van de deelnemers. Dit is een speerpunt dat uitdrukkelijk beschreven wordt voor zowel Utrecht als Amsterdam in hun plan van aanpak. Waar tot 1 januari 2015 nog het gehele budget dat ter beschikking werd gesteld voor educatie ten behoeve van de verbetering van geletterdheid door de gemeenten bij ROC's moest worden besteed, is het sinds die datum zo dat 25% van het budget ook bij andere taalaanbieders besteed mag worden. In 2016 zal dit 50% zijn, in 2017 75% en in 2018 is de verplichting om de educatie bij ROC's in te kopen in zijn geheel verdwenen. Dit geeft de ruimte voor de gemeenten om meer te investeren in vrijwilligersorganisaties en -initiatieven (Regio Midden Utrecht, 2014).

In de plannen van de gemeenten wordt weinig aandacht besteed aan de bestrijding van laaggeletterdheid onder anderstaligen. In de plannen van Den Haag wordt wel benoemd dat ROC Mondriaan NT2-onderwijs blijft aanbieden, echter is de aandacht hiervoor nihil (Gemeente Den Haag & OOGO, 2014). Rotterdam en Amsterdam geven wel aan dat inburgering belangrijk is. Zo wil Rotterdam inzetten op taalonderwijs voor EU-arbeidsmigranten (Stedelijke Ontwikkeling en Integratie, 2014). De plannen om laaggeletterdheid aan te pakken in Amsterdam zijn vormgegeven in het 'Meerjarenplan Participatie 2011-2014' (Sociale Alliantie, 2010). Daar wordt inburgering wel genoemd, maar ook dat de gemeentelijke verantwoordelijkheid voor inburgeringsplichtigen vervalt en dat daarom de focus niet meer ligt op het inburgeringsexamen (DWI, Educatie & Inburgering, 2012).

Alle vier de gemeenten benadrukken het belang van samenwerking tussen betrokken partijen, zoals bedrijven, bibliotheken, zorginstellingen en overheden. Door die samenwerking kan de aanpak van laaggeletterdheid zo effectief en efficiënt mogelijk worden. Doordat de inzet van non-formele taalaanbieders groter wordt is het lastiger om de effectiviteit en efficiëntie te meten. Daarom gaat Utrecht investeren in een kwaliteitswaarborg voor non-formeel aanbod (Regio Midden Utrecht, 2014).

5 Uitvoering beleid

5.1 Stichting Lezen en Schrijven

De Stichting Lezen en Schrijven is een belangrijke partij in de bestrijding van laaggeletterdheid. De stichting werkt hard aan het doorbreken van het taboe van laaggeletterdheid en aan de bewustwording van dit maatschappelijke probleem. Daarnaast ontwikkelt en levert de stichting materiaal en tools voor onderwijsinstellingen en andere betrokken partijen. Zo wordt er bijvoorbeeld lesmateriaal ontwikkeld voor mensen vanaf A2 spreekniveau in het Nederlands (Beeker et al., 2009-2010). De Stichting Lezen en Schrijven is tevens verantwoordelijk voor de uitvoering het project van 'Taal voor het Leven' in zes grote regio's¹⁶ van Nederland. Dit project is gericht op nauwe samenwerking tussen bedrijven, zorg- en welzijnsinstellingen, taalaanbieders¹⁷, bibliotheken en vrijwilligersorganisaties (Stichting Lezen en Schrijven, 2015). Hierdoor is taaleducatie geen losstaand fenomeen, maar wordt het ingebed in verschillende maatschappelijke activiteiten. Vanaf 1 januari 2016 is het de bedoeling dat het project wordt uitgebreid naar 35 regio's.

---

¹⁶ Het betreft hier de regio's Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Zwolle en Almere.

¹⁷ Taalaanbieders zijn instanties die taalonderwijs aanbieden. Dit gaan om taalbegeleiding door vrijwilligers of vrijwilligersorganisaties (non-formeel taalaanbod) of om professioneel taalonderwijs gegeven door opgeleide en betaalde docenten (formeel taalaanbod)

Vanwege de belangrijke rol die de Stichting Lezen en Schrijven inneemt in de bestrijding van laaggeletterdheid heb ik Marga Tubbing (onderwijskundig adviseur bij Stichting Lezen en Schrijven) geïnterviewd. Op de vraag of er binnen de stichting verschil wordt gemaakt in de aanpak van laaggeletterdheid onder anderstaligen en Nederlandstaligen antwoordde zij dat de stichting zich voornamelijk richt op Nederlandstaligen. Dit wordt gedaan omdat in de praktijk is gebleken dat de schaamte die gepaard gaat met laaggeletterdheid maakt dat deze doelgroep moeilijker te bereiken is. Deze schaamte is bij anderstaligen niet of minder aanwezig. Het enkel ontwikkelen van lesmateriaal voor mensen die A2 spreekniveau beheersen is dan ook een bewuste keuze en specifiek gericht op Nederlandstalige laaggeletterden.

Daarbij benoemt Marga Tubbing ook dat de groep anderstalige laaggeletterden steeds kleiner wordt, doordat ze voordat ze naar Nederland komen een toelatingsexamen (basisexamen inburgering buitenland op A2-niveau) moeten doen. Als laaggeletterde haal je dat examen niet en kun je je dus ook niet in Nederland vestigen. Hoewel er uiteraard ook nog laaggeletterden Nederland binnenkomen zonder dat ze dat examen hoeven te doen, is de groep volgens Marga Tubbing aanzienlijk kleiner dan dat hij vroeger was. De groep laaggeletterde anderstaligen die al in Nederland is, wordt daarnaast steeds ouder. Voor hen is het volgens Marga Tubbing zinvoller om mee te doen aan verschillende activiteiten om hun taalbeheersing te onderhouden en te verbeteren in plaats van het volgen van nog meer NT2-onderwijs. Ook zegt zij dat het zulk gespecialiseerd onderwijs vereist als de studenten moeten leren lezen en schrijven en dat daarbij ook nog in een andere taal moeten doen, dat het geen zin heeft om dit door vrijwilligers (getraind of niet) te laten doen. Het is dus van belang dat dit door formele taalaanbieders aangeboden blijft worden.

Tot slot is het belangrijk dat de gemeenten een gestructureerde aanpak van laaggeletterdheid financieren met het educatiebudget dat zij ontvangen. Een project hier en daar biedt geen structuur.

5.2 Bibliotheken

Ongeveer 29% van de laaggeletterden bezochten in 2009 de bibliotheek tegenover 49% van de niet-laaggeletterden (Steehouder & Tijssen, 2011). Dit feit toont aan dat de bibliotheek een goede partij is voor het stimuleren van ontwikkeling en educatie. Om dit te doen heeft 60% van de bibliotheken in één of meer vestigingen speciaal aanbod (zoals gemakkelijk leesbare boeken, taal oefeningen en taalprogramma's op de computer) voor laaggeletterden (Steehouder & Tijssen, 2011).

Veel bibliotheken vormen samenwerkingsverbanden met gemeenten en andere partijen om projecten uit te voeren. Eén van die projecten is TIP TOP TAAL, een project in Utrecht in handen van de vrijwilligersorganisatie Taal Doet Meer. TIP TOP TAAL is een samenwerking tussen Taal Doet Meer, de gemeente Utrecht, taalaanbieders, de bibliotheek van Utrecht, de Vrijwilligerscentrale en de

Stichting Lezen en Schrijven. Op Taalinformatiepunten (TIP) in de Utrechtse bibliotheken kunnen laaggeletterden terecht voor informatie over en verwijzing naar passende taaltrajecten. Verder kunnen eens per week taalvrijwilligers langsgaan op het Taalondersteuningspunt (TOP) waar een taalconsulent informatie geeft over o.a. lesmaterialen, trainingen, toetsen en intervisie. Daarnaast is er ook nog het project 'Taalcoach in de Bieb' dat de taalvaardigheid van Utrechtse laaggeletterden tracht te vergroten door ondersteuning van taalcoaches (Taal Doet Meer, 2015)¹⁸.

Ik sprak met Mariëlle van Rooij over haar werk als taalconsulente bij de TOP in Utrecht en over het programma 'Taalcoach in de Bieb'. Uit het interview bleek dat er in het beleid en de doelstellingen voor 'Taalcoach in de Bieb' geen verschil wordt gemaakt tussen laaggeletterde anderstaligen en laaggeletterde Nederlandstaligen. Ik vroeg haar of dit in de praktijk voor problemen zorgde. Dit bleek het geval te zijn. Het probleem was vooral het behalen van de doelstellingen.

Volgens het doel dat is gesteld voor 'Taalcoach in de bieb' moeten er in drie jaar tijd 600 mensen zijn bereikt met dit project. Dat betekent dat deelnemers volgens het beleid maximaal anderhalf jaar kunnen deelnemen aan een taaltraject. Daarna moet er weer ruimte komen voor anderen die hulp nodig hebben. In de praktijk blijkt echter dat vaak juist de laagopgeleide anderstaligen langer bij een groep of een coach blijven. Het is vrijwel onmogelijk voor een vrijwilliger om die mensen weg te sturen. Temeer omdat er onvoldoende alternatieven zijn voor deze mensen om in een ongedwongen sfeer met de taal bezig te kunnen zijn en hun taalniveau te onderhouden. De doelstelling van het bereiken van 600 mensen in drie jaar kan hierdoor niet behaald worden.

Ook in de procedure die gevolgd wordt op het moment dat er een deelnemer binnenkomt, is er geen verschil gemaakt tussen anderstaligen en moedertaalsprekers. Elke nieuwe deelnemer krijgt bij binnenkomst eerst een intakegesprek. Daarbij wordt er gekeken naar opleidingsachtergrond, leservaring (zowel in het thuisland als in Nederland), leeftijd, leerbehoeftes en leerwensen. Naar aanleiding van deze intake worden de deelnemers ingedeeld in groepen van verschillende niveaus. Daarbij is de opleidingsachtergrond de meest zwaarwegende factor. Hierbij wordt dus wel gekeken naar geletterdheid, maar de procedure is voor iedereen hetzelfde. Het resultaat van de procedure kan alleen verschillen door middel van plaatsing in verschillende groepen.

5.3 ROC's

Doordat het overgrote gedeelte van de educatie voor laaggeletterden bij ROC's wordt ingekocht (voorheen 100%, maar in 2015 75%), is er een grote rol voor deze instellingen weggelegd op dit gebied. In 2009 waren er naar schatting 10.000 deelnemers aan NT2-alfabetiseringscursussen bij ROC's (Kuiken, 2010). Om te kijken wat het beleid is bij verschillende ROC's en hoe dat beleid wordt

---

¹⁸ Taalcoaches zijn geschoolde vrijwilligers die op verschillende locaties, waaronder dus de bibliotheek, taallessen bieden aan diegenen die dat nodig hebben.

uitgevoerd heb ik gesproken met Dick van Hoeve van het Horizon College in Heerhugowaard, Piet van der Veen van het ROC van Flevoland en met Ton Nieuwenhuis van ROC Mondriaan in Den Haag en omstreken. De percentages laaggeletterden in Heerhugowaard, Almere en Den Haag zijn respectievelijk 8.1, 14.7 en 21.6%. Heerhugowaard scoort daarmee onder het nationaal gemiddelde van 11.9%, terwijl zowel Almere en Den Haag boven dit percentage scoren (ROA, 2015).

Alle ROC's hebben als procedure dat deelnemers die binnenkomen eerst een intakegesprek krijgen. Bij ROC Mondriaan worden de deelnemers op leerbaarheid en taalniveau (mondelinge en schriftelijke vaardigheid) getest. Aan de hand van de uitkomst hiervan worden ze naar niveau over groepen verdeeld. Bij het ROC van Flevoland worden via de intake de taalvaardigheid, de behoefte en de achtergrond van de cursist achterhaald om hem of haar in een passende cursus te plaatsen. Bij het Horizon College worden nieuwe instromers aan de hand van de intake in één stamgroep geplaatst. Binnen die stamgroep worden er subgroepen voor lezen, spreken en schrijven gevormd die gebaseerd zijn op de achtergrond, taalvaardigheid en ontwikkeling van de studenten.

Bij het Horizon College wordt er vanuit gegaan dat een cursist na maximaal anderhalf à twee jaar een cursus te hebben gevolgd in staat is om in te burgeren en dus de cursus verlaat. Echter gebeurt het vaak genoeg dat iemand niet in staat is om in te burgeren in die tijd en dan blijft de cursist terugkomen in de cursus. In de alfabetiseringslessen gebeurt dit regelmatig. Bij het ROC van Flevoland wordt er gewerkt met jaartrajecten. De doelen worden ook op jaarbasis gesteld, met uitzondering van de alfabetiseringscursussen. Voor alfabetisering is wel drie jaar nodig en dat is al een optimistisch gestelde termijn.

Zowel Piet van der Veen als Dick van Hoeve benoemt het effect dat het nationale beleid op het gebied van laaggeletterdheid heeft op de praktijk binnen het ROC. Met in het vooruitzicht het verdwijnen van de verplichting voor de gemeenten om educatie bij ROC's in te kopen in 2018 en de geleidelijke afbouw die op 1 januari van dit jaar is ingezet, heeft het Horizon College van Heerhugowaard besloten om de gehele afdeling Educatie op te doeken na juni 2015. Bij het ROC van Flevoland worden dergelijke drastische maatregelen (nog) niet genomen, maar wel heeft het nieuwe beleid invloed op de intensiteit van de cursussen. Vanwege een vermindering van het budget worden er in plaats van cursussen met een intensiteit van 4 tot 5 dagdelen per week nu cursussen met een intensiteit van 2 dagdelen per week gegeven.

Piet van der Veen benoemt ook nog de schaamte die bij Nederlandstalige laaggeletterden vaak aanwezig is en waar eerder in dit verslag ook al over is gesproken. Door die schaamte worden Nederlandstalige en anderstalige studenten op het ROC van Flevoland niet samen in één groep geplaatst. In Heerhugowaard gebeurt dit wel, maar wordt er de nodige individuele aandacht geschonken aan de studenten door middel van subgroepen en assistenten in de klas. Geen van de

ROC's bedient dus deelnemers die inburgeringsplichtig zijn. Ze zijn daardoor afhankelijk van het eigen initiatief van deelnemers om taalonderwijs te volgen.

6 Discussie en conclusie

De onderzoeksvraag was: Hoe wordt er vanuit het taalbeleids perspectief omgegaan met laaggeletterdheid in het NT2-volwassenenonderwijs?

Om die vraag te beantwoorden moesten er eerst een aantal deelvragen beantwoord worden.

6.1 Deelvraag 1

Wat is het Europees, nationaal en gemeentelijk taalbeleid ten opzichte van laaggeletterdheid binnen het NT2-onderwijs?

In de resultaten die in dit verslag zijn beschreven is duidelijk geworden dat er op Europees niveau nagenoeg geen beleid is ten opzichte van laaggeletterdheid. Wel worden er allerlei richtlijnen en aanbevelingen gegeven voor beleidsvoering binnen de lidstaten. De aanpak van laaggeletterdheid komt vooral tot uitdrukking in investeringen in programma's voor volwassenenonderwijs, zorgen voor betere toegang voor jongeren tot pers en media-educatie, het beter bestrijden van laaggeletterdheid op de werkplek en investeringen in de opleiding van laaggeletterden zonder baan, of zelfstandigen. Echter wordt er nooit over T2-onderwijs gesproken. Er is dus geen andere conclusie mogelijk dan dat er wat betreft de aanpak van laaggeletterdheid op Europees niveau geen verschil in beleid of beleidsaanbevelingen wordt gemaakt tussen laaggeletterde moedertaalsprekers en laaggeletterde anderstaligen.

In het beleid van de landen om Nederland heen is, hoewel in mindere mate, dezelfde tendens te zien. Wel wordt er in Zweden juist extra geld uitgetrokken om anderstalige immigranten passend taalonderwijs te kunnen bieden om de laaggeletterdheid tegen te gaan. Dit hoeft in de praktijk echter niet te betekenen dat het ook effect heeft. Dat bewijst de situatie waarin er door de Zweedse overheid extra gelden werden geboden aan de gemeenten voor volwasseneneducatie, maar de gemeenten vervolgens besloten te bezuinigen op dit punt waardoor enig positief effect op het aantal opleidingsplaatsen of de kwaliteit van het volwassenenonderwijs uitbleef.

Een interessant punt dat de Zweedse overheid maakt is dat taalonderwijs aan anderstaligen anders is dan onderwijs in Zweeds als tweede taal. Het is onduidelijk wat hiermee bedoeld wordt. Het zou kunnen dat daarmee bedoeld wordt dat alfabetiseringsonderwijs iets anders is dan taalonderwijs. Dat is in dit onderzoek vaker naar voren gekomen en ook in Ierland wordt er zo over gedacht wordt. ESOL (English for Speakers of Other Languages) is taalonderwijs en dat zou niet samen moeten vallen met het alfabetiseringsonderwijs. Hoewel hiermee de meningen van Bossers (in Kurvers & Mooren, 2002) en Kurvers (in Bossers et. al., 2010) worden onderstreept, wordt er in de

praktijk nog altijd geen verschil gemaakt tussen beleid voor de aanpak van laaggeletterdheid onder moedertaalsprekers en anderstaligen door de hier besproken overheden. Hetzelfde geldt op nationaal beleidsniveau.

6.2 Deelvraag 2

Hoe worden de anderstalige laaggeletterden benaderd binnen het beleid tegen laaggeletterdheid en is daarin een verschil te vinden met de benadering van Nederlandstalige laaggeletterden?

Zoals in de vorige paragraaf al werd aangegeven wordt er in het Europees, buitenlands en nationaal beleid zo goed als geen verschil gemaakt in de benadering van anderstaligen en van moedertaalsprekers met betrekking tot laaggeletterdheid. Waar in ieder geval in Nederland wel een verschil in wordt gemaakt is de behandeling van inburgeringsplichtigen en niet-inburgeringsplichtigen. Voor de educatie van niet-inburgeringsplichtigen is geld vrijgemaakt in het beleid tegen laaggeletterdheid. Voor inburgeringsplichtigen is de situatie anders. Zij moeten hun eigen taalonderwijs regelen en bekostigen. De kans dat er in deze groep laaggeletterden zitten is echter groter dan dat die in de groep met niet-inburgeringsplichtigen zitten. Inburgeringsplichtigen zijn vaak vluchtelingen van buiten de EU en komen vaak uit landen waar de onderwijssituatie anders is dan die in Nederland of de EU¹⁹. Het is niet ondenkbaar dat juist in deze groep de laaggeletterden het meest vertegenwoordigd zijn.

Het lijkt daarom onlogisch om deze groep zelf verantwoordelijk te stellen voor het zo benodigde taalonderwijs. Ze kunnen weliswaar twee jaar uitstel krijgen om in te burgeren, maar dit is nog steeds vrij kort vanuit het perspectief dat deze mensen voor het eerst moeten leren lezen en schrijven en dat in een taal die ze nog niet spreken. Zoals Piet van der Veen ook al benadrukte duurt het alfabetiseren van laaggeletterde anderstaligen minstens drie jaar. Met die drie jaar zijn de deelnemers echter nog niet klaar voor inburgering, want daar heb je een nog hoger niveau van Nederlandse taalbeheersing voor nodig. Zoals gezegd kan de inburgeringsplichtige ontheffing van inburgering krijgen als hij/zij kan aantonen dat hij/zij voldoende heeft geprobeerd om in te burgeren. Dit betekent dat deze toch al kwetsbare groep mensen laaggeletterd kan blijven en daarmee een moeizame participatie aan de Nederlandse samenleving riskeert. Nadat de ontheffing is gegeven is er ook geen duidelijk zicht meer op deze mensen en worden ze uit het oog verloren. Daarna is het afhankelijk van hun individuele motivatie en financiële situatie of ze nog gaan deelnemen aan enige vorm van taalonderwijs.

---

¹⁹ Dit kan zijn omdat ze uit conflictgebieden komen waar het belang van educatie zijn prioriteit heeft verloren vanwege het conflict. Ook kan het zijn dat ze uit een land of gebied komen waar de onderwijsstandaards sowieso niet met die van Nederland te vergelijken zijn.

6.3 Deelvraag 3

Wat is het beleid dat de betrokken partijen voeren ten opzichte van laaggeletterdheid in het NT2-onderwijs en is er in dat beleid een invloed te zien van het Europees, nationaal of gemeentelijk beleid?

Het beleid dat de betrokken partijen voeren is grotendeels bepaald door gemeentelijk en nationaal beleid. Zo is de Stichting Lezen en Schrijven rechtstreeks door de overheid verantwoordelijk gesteld voor het opzetten van de pilot 'Taal voor het Leven', waarin zoveel mogelijk verschillende partijen aan elkaar worden gekoppeld en worden gemotiveerd om samen te werken. De stichting biedt daarbij ondersteuning en middelen om dit succesvol te maken. Ook is er te zien in het beleid van de Stichting Lezen en Schrijven dat de aandacht voornamelijk uit gaat naar Nederlandstalige laaggeletterden. Dit komt eveneens overeen met het nationale beleid.

ROC's worden direct door de gemeenten aangewezen om taalonderwijs te bieden aan laaggeletterde moedertaalsprekers en anderstaligen. Zij ontvangen daar een budget voor en dat mogen zij enkel aan deze educatie spenderen. Het aantal en soort (niet-inburgeringsplichtig) deelnemers en het aantal lessen wordt allemaal aan de hand van dit budget bepaald. Naarmate het budget minder wordt, wordt ook het aanbod van taalonderwijs bij ROC's minder. Zo is het beleid op beide niveaus nauw met elkaar verbonden.

6.4 Deelvraag 4

Hoe verloopt het uitvoeren van dat beleid in de praktijk?

In de praktijk blijkt dat er wel degelijk behoefte is aan beleidsvoering gericht op anderstalige laaggeletterden. Het zijn vaak die mensen die stagneren in hun ontwikkeling. Zo blijven ze lang hangen in de groepen binnen het project 'Taalcoach in de Bieb', waardoor de doelstellingen van dit project niet gehaald kunnen worden. Ze blijven in ROC's jarenlang alfabetiseringslessen volgen op hetzelfde niveau, ze halen hun inburgeringsexamen niet en krijgen ontheffing. Zo blijft het in de praktijk een kwetsbare groep en waarvoor volwaardige participatie in de Nederlandse maatschappij wel erg lastig wordt. Zoals het beleid nu is, wordt het deze mensen niet gemakkelijk gemaakt, terwijl ze juist extra ondersteuning nodig hebben. Om deze doelgroep toch zoveel mogelijk te bereiken en te ondersteunen is samenwerking tussen alle betrokken partijen, zoals overheden, zorg en welzijnsinstellingen, onderwijsaanbieders (zowel formeel als niet-formeel) en bibliotheken, nodig. Dit is iets waar gelukkig ook veel nadruk op wordt gelegd en waar hard aan wordt gewerkt door onder andere Stichting Lezen en Schrijven. Het programma 'Taal voor het Leven' is daar een goed voorbeeld van.

6.5 Aanbevelingen en kanttekeningen

Mijn aanbeveling zou zijn om beleid te ontwikkelen dat gericht is op het zicht houden op de kwetsbare laaggeletterde inburgeringsplichtigen. Het is zonde van alle inspanningen als deze mensen door het systeem zouden glippen en van de radar zouden verdwijnen. Een andere aanbeveling die ik wil doen is om van Europeanen die naar Nederland komen ook een minimaal niveau van geletterdheid te eisen, enkel om laaggeletterdheid tegen te gaan. Nu is het zo dat ze geen examen hoeven te doen voordat ze naar Nederland komen en ook niet als ze in Nederland zijn. Wanneer het stellen van ingangseisen te ver gaat, is het wellicht een idee om in ieder geval een test af te nemen bij elke binnenkomer om zo het overzicht te behouden. Op die manier wordt in beeld gebracht hoe het ervoor staat met de geletterdheid van deze nieuwe binnenkomers. Deze aanbevelingen gelden op nationaal niveau, maar de uitvoering ervan zou ongetwijfeld op gemeentelijk en lokaal niveau plaatsvinden. Nu het aanbod van educatie aan laaggeletterden bij ROC's hoogstwaarschijnlijk zal gaan afnemen, is het misschien mogelijk om dit soort zaken bij hen neer te leggen.

Het antwoord op de hoofdvraag van dit onderzoek hoe er vanuit taalbeleidsperspectief om wordt gegaan met laaggeletterdheid in het NT2-volwassenenonderwijs moet helaas met 'niet' beantwoord worden. Vanuit het taalbeleid gericht op laaggeletterdheid lijkt het erop dat er helemaal geen rekening wordt gehouden met het NT2-volwassenenonderwijs. Zoals Marga Tubbing van de Stichting Lezen en Schrijven al zei, wordt de groep laaggeletterde anderstaligen steeds kleiner en ouder. Het is daarom ook een hele kleine, specifieke doelgroep waar dit onderzoek op gericht is. Misschien is het te ambitieus om beleid te maken speciaal voor deze groep mensen. Daarbij komt dat het verschil tussen alfabetiseringsonderwijs en taalonderwijs wordt erkend. Voor deze doelgroep zouden deze twee soorten onderwijs toch samen moeten vallen. Dat lijkt een haast onmogelijke opgave en vergt bijzonder veel deskundigheid van de onderwijzers en de onderwijsinstanties. Dat terwijl er juist een ontwikkeling plaatsvindt waarin het educatieaanbod voor laaggeletterden in steeds grotere mate door vrijwilligers en vrijwilligersorganisaties verzorgd zal gaan worden in de toekomst.

Ik zou als kanttekening bij dit onderzoek willen plaatsen dat ik vooral vanuit taalbeleidsperspectief naar de kwestie heb gekeken. Ik heb dus minimaal onderzoek gedaan naar inburgerings- en vreemdelingenbeleid. Deze keuze is gemaakt, omdat het simpelweg een te groot onderzoeksveld zou opleveren. Dit betekent wel dat er nog veel meer uitgangspunten zijn om naar dit onderwerp te kijken. Het is ook gebleken dat deze andere beleidsgebieden betrokken zijn bij de financiering en regelgeving aangaande dit thema. Daarnaast is er nog een kanttekening die ik wil plaatsen bij het literatuuronderzoek dat ik gedaan heb naar het Europese beleid en dat van enkele landen om Nederland heen. Het onderzoek dat ik gedaan heb was bijzonder kleinschalig. Het diende in dit onderzoek enkel als vergelijkingsmateriaal met het nationale beleid in Nederland. Er moet

echter gezegd worden dat hier nog heel veel ruimte ligt voor vervolgonderzoek naar buitenlands en Europees beleid, eventueel ook vanuit het perspectief van inburgerings- en vreemdelingenbeleid.

Literatuurlijst

Barker, R. (2011). *Report of the Inquiry into Overcoming the Barriers to Literacy*. London: APPG for Education.

Beeker, A., Canton, J., Fasoglio, D. & Trimbos, B. (2009-2010). *Niveaubeschrijvingen ERK niveaus*. Op 18 juni 2015 ontleend aan <http://www.erk.nl>.

Beroepsonderwijs en volwasseneneducatie, Mijn Inburgering (2008). *Raamwerk Alfabetisering NT2*. Arnhem: Cito.

Bijsterveldt-Vliegenthart, M. van (2011). *Geletterdheid in Nederland. Actieplan Laaggeletterdheid 2012-2015*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Bohenn, E., Ceulemans, C., Guchte, C. van de, Kurvers, J. & Tendeloo, T. van (2004). *Laaggeletterd in de Lage Landen. Hoge prioriteit voor beleid*. Den Haag: Nederlandse Taalunie.

Bossers, B. (2002). Is de NT2-klant koning? Behoeften van NT2-lezers en de praktijk van het NT2-leesonderwijs. In J. Kurvers & P. Mooren (Red.), *Moeilijk lezen Makkelijk Maken. De veelzijdige zwakke lezer* (pp. 81-96). Leidschendam: Biblion.

Buisman, M. & Houtkoop, W. (2014). *Laaggeletterdheid in Kaart*. 's Hertogenbosch: ECBO & Stichting Lezen en Schrijven.

CvdR (2010). *Advies van het Comité van de Regio's over "Laaggeletterdheid een halt toeroepen"- Ideeën voor een ambitieuze Europese strategie om maatschappelijke uitsluiting te voorkomen en kansen tot zelfontplooiing te bieden*. Brussel: Europese Unie.

Department for BIS (2012). *The 2011 Skills for Life Survey: a Survey of Literacy, Numeracy and ICT Levels in England*. London: Department for BIS.

Department for BIS (2013). *The International Survey of Adult Skills 2012: Adult Literacy, numeracy and problem solving skills in England*. London: Department for BIS.

Dorgan, J. (2009). *Adult Literacy Policy: A Review for the National Adult Literacy Agency*. Dublin: NALA.

DUO (2015). *Inburgeren: hoe moet dat?* Op 27 mei 2015 ontleend aan <http://www.inburgeren.nl/>.

DWI, Educatie en Inburgering (2012). *Educatie Werkt! Amsterdams beleid voor volwasseneneducatie 2013-2015*. Amsterdam: DWI

Eerste Kamer (2015). *Invoering specifieke uitkering educatie en het vervallen van de verplichte besteding van educatiemiddelen bij regionale opleidingscentra*. Op 15 juni 2015 ontleend aan https://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/33911_invoering_specifieke.

Europese Commissie (2012). *Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de Regio's. Een andere kijk op onderwijs: investeren in vaardigheden voor betere sociaal-economische resultaten*. Straatsburg: Europese Commissie.

Europese Commissie (2015). *Ontwikkeling van Vaardigheden*. Op 14 juni 2015 ontleend aan http://ec.europa.eu/education/policy/strategic-framework/skills-development_nl.htm.

Europese Unie (2015). *Strategisch Kader - Onderwijs en opleiding 2020*. Op 14 juni 2015 ontleend aan http://ec.europa.eu/education/policy/strategic-framework/index_nl.htm.

Geertsema, A. (2010). *Monitor Laaggeletterdheid G52. Stand van zaken met laaggeletterdheid in de G52 gemeenten*. 's Hertogenbosch: CINOP.

Gemeente Den Haag & OOGO (2014). *Kwaliteit als kompas. Werken aan uitstekend onderwijs in Den Haag. De Haagse Educatieve Agenda 2014-2018 van het onderwijs, de kinderopvang, de gemeente en de educatieve partners van Den Haag*. Den Haag: Gemeente Den Haag.

Greef, M. de, Segers, M. & Nijhuis, J. (2013). *Cijfers en Feiten Laaggeletterdheid. Overzicht van de gevolgen van laaggeletterdheid en de opbrengsten van investeringen voor samenleving en individu*. Den Haag: Stichting Lezen en Schrijven. In samenwerking met Maastricht University.

House of Commons, Business, Innovation and Skills Committee (2014). *Adult Literacy and Numeracy. Fifth Report of Session 2014-15*. London: House of Commons.

Houtkoop, W. (1999). *Basisvaardigheden in Nederland. De 'geletterdheid' van Nederland: economische, sociale en educatieve aspecten van de taal- en rekenvaardigheden van de Nederlandse beroepsbevolking*. Amsterdam: Max Goote Kenniscentrum voor Beroepsonderwijs en Volwasseneneducatie.

Kuiken, F. (2010). *Voortgangsrapportage Aanvalsplan Laaggeletterdheid over het jaar 2009*. 's Hertogenbosch: CINOP.

Kurvers, J. (2010). Alfabetisering. In B. Bossers, F. Kuiken & A. Vermeer (Red.), *Handboek. Nederlands als tweede taal in het volwassenenonderwijs* (pp. 242-277). Bussum: Coutinho.

Ministerie van OCW (2005). *Van A tot Z betrokken. Aanvalsplan Laaggeletterdheid 2006-2010*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Ministry of Education and Research (2014). *Education and Training 2020 National Report*. Stockholm: Ministry of Education and Research.

Raad van de EU (2008). *Conclusies van de Raad van 22 mei 2008 over volwasseneneducatie*. Brussel: Europese Unie.

Regio Midden Utrecht (2014). *Taal: de basis om Mee te doen. Programma Educatie 2015 (bestrijding laaggeletterdheid)*. Utrecht: Regio Midden Utrecht.

Reniers, W. (2014). *Laaggeletterdheid onder volwassenen in Nederland: beleid en uitvoering*. Bachelorscriptie. Universiteit Utrecht: Utrecht.

Secretary of State for BIS (2014). *Adult Literacy and Numeracy: Government Response to the House of Commons, Business, Innovation and Skills Select Committee Fifth Report of Session 2014-15*. London: Secretary of State for BIS.

Sociale Alliantie (2010). *Meedoen en meewerken. Meerjarenbeleidsplan Participatie 2011-2014. Gezamenlijke visie en uitgangspunten van stad en stadsdelen*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.

Stedelijke Ontwikkeling en Integratie (2014). *Met Taal versta je elkaar. Beleidskader 2015-2019*. Rotterdam: Stedelijke Ontwikkeling en Integratie.

Steehouder, P. & Tijssen, M. (2011). *Opbrengsten in Beeld. Rapportage aanvalsplan 2006-2011*. 's Hertogenbosch: CINOP.

Stichting Lezen en Schrijven (2015). *Over Taal voor het Leven*. Op 14 juni 2015 ontleend aan www.taalvoorhetleven.nl.

Taal Doet Meer (2015). *Taalcoach in de Bieb & TIP TOP Taal*. Op 6 juni 2015 ontleend aan www.taaldoetmeer.nl.

Van Dale Uitgevers (2011). *Analfabeet*. Op 27 mei 2015 ontleend aan <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=analfabeet&lang=nn#.VXBmLWCJlU>.

<http://videnskab.dk/blog/funktionel-analfabetisme-hvorfor>, geraadpleegd op 15-06-2015.

[afbeelding]